

UDK: 691.11: 728.7

Razvojno varstvo pastirskih bivališč

(celovito varstvo stavbne dediščine pastirjev v alpskih kulturnih krajinah)

Developmental protection of shepherd's dwellings

(Full protection of built heritage in the cultural landscape of the Alpine world)

avtorica **Živa DEU**, Fakulteta za arhitekturo, Zoisova 12, 1000 Ljubljana
fotografije in risbe: **Mateja URH**

izvleček/Abstract

Kulturne krajine alpskega sveta sooblikujejo številna planinska naselja, začasna bivališča, ki so razpostavljena po prostoru samostojno ali pa so združena v različno velika naselja. Bivališča, razvita povezano s kmetijsko in gozdarsko dejavnostjo, so prostorsko domišljena in racionalna. Tako naselja kot posamezne stavbe so mojstrsko prilagojene naravnim danostim ter potrebam začasnega dela in bivanja, povezanega predvsem z zaklonom pred nočjo in slabim vremenom. Razvoj gospodarstva in dejavnosti, povezanih s kmetijstvom in gozdarstvom, je izvorno uporabo začasnih bivališč pastirjev, oglarjev ter divjarjev močno okrnili, dodal pa jim je novo, turistično namembnost. Spremenjene delovne in bivalne potrebe izvornih in hotenja novih uporabnikov zahtevajo spremembe obstoječih, podedovanih začasnih bivališč. To je odgovorno delo, ki zahteva dobro poznavanje prostora, naselij in zgradb ter v času oblikovanja bivališč razvite kulture bivanja in kulture stavbarstva. Posebej občutljivi so posegi v grajene strukture najvrednejših začasnih bivališč (nepremična kulturna dediščina) in posegi v grajene strukture tistih začasnih bivališč, ki soustvarjajo identiteto kakovostnih kulturnih krajini, ki se razvojno urejajo s posebnimi normativnimi akti (Triglavski narodni park, Kozjanski park

in tako dalje). Ker je v teh okoljih urbano in arhitekturno preoblikovanje naselij in posameznih začasnih bivališč omejeno, je arhitektovo ustvarjalno delo prikrito in kot tako v našem strokovnem okolju manj priljubljeno in spoštovano.

Cultural landscape of the Alpine world is shaped by numerous shepherd's hamlets, scattered temporary dwellings and different settlements. The dwellings are characterised by rational planning of space and were usually built along with the development of forestry and agriculture. The hamlets and individual dwellings are highly adapted to natural conditions with especially light and weather having a fundamental effect on the shaping of spaces. With the development of different economic activities including forestry and agriculture, the use of temporary dwellings of shepherds, charcoal burners and woodcutters changed considerably. Recently they have also become a tourist attraction. New working and living conditions demand changes of existent temporary dwellings. Any changes have to be implemented in the context of the characteristics of the landscape, settlements and buildings, and traditional living and building culture. Special attention has to be paid to the most precious temporary dwellings (listed buildings) and those temporary

dwellings which characterise conservation areas such as the Triglav National Park and Kozjansko Regional Park. Since architect's work in these areas is not as explicit as it can be elsewhere, it consequently does not seem to be as appreciated.

Ključne besede: kulturna krajina, planina, planinsko naselje, pastirsko bivališče, začasno bivališče, sekundarno bivališče, nepremična kulturna dediščina, celovito varstvo stavbne dediščine, prenova, obnova

Keywords: cultural landscape, highlands, highland settlement, shepherd's dwelling, temporary dwelling, secondary dwelling, built heritage, full protection of built heritage, renovation, restoration

Uvod

»Preglej stare hiše, ohranjene in tiste v muzejih in prouči, iz kakšnega materiala so izdelani posamezni stavbni členi. V njihovi izdelavi se namreč zrcalijo v stoletjih oblikovane izkušnje posameznikov in širših skupnosti. Sam jim popolnoma zaupam.

In če te ta pridobljena znanja še ne bodo prepričala, uporabi oblikovana načela trajnosti. V skladu z njimi moraš pri gradnji hiš uporabiti kar največ avtohtonih gradiv. Sprehodi se po okolju objekta, ki ga prenavljaš ali gradiš. Izberi material, ki ga tu najdeš. In presenečen boš, ker bo ta gotovo kompatibilen s tistim, ki so ga uporabljali že naši predniki«.

(Leeke J., Livery. J. Questions & answers about building. The Taunton Press. Newtown, 1994: 177)

Med številne naravne in od človeka ustvarjene zaklade naše dežele se vpleta tudi arhitekturno izročilo planinskih naselij¹, namenjenih planinski paši, ki je bila v alpskem svetu sestavni del živinoreje kot trdne gospodarske osnove za življenje. Kljub temu da je čas novih razmer in hitrih sprememb povzročil brisanje tovrstnih grajenih struktur, mnoga naselja še bogatijo krajinsko dediščino in dopolnjujejo raznolikosti slovenskega ozemlja. V raznoliki sestavi pastirskih bivališč in zatočišč za živino so razpostavljena po slemenih

1 – planinsko naselje

Naselje, ki ni stalno naseljeno, poselitev je občasna in je v sestavi planine. Planinsko naselje in pašniki v njegovi okolici oblikujejo planino. Planinsko naselje oblikujejo pastirske kočice, pastirske bajte.

Pastirstvo – dejavnost pastirjev: pastirstvo v planinah (Več avtorjev. *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993. Str. III/543)

Planina – s travo porasel svet, navadno v gorah, namenjen za pašo: gnati živino v planino; tak svet z bivališči za pastirje in stajami za živino (Več avtorjev. *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993. Str. III/616)

in kopah Julijskih, Kamniških in Savinjskih Alp. V nekaterih pastirji še uživajo svojo samoto in samosvojost, v drugih pa so se jim pridružili oddiha in višinskega uživanja sveta željni popotniki in planinci.

Med planinskimi naselji, v katerih se je pašništvo pridružila turistična dejavnost, so tudi pastirska bivališča v delu Julijskih Alp, v Bohinjskih planinah. Razpostavljena so po planotah in razpoznana po posebnih arhitekturno prepoznavnih stavbnih oblikah. Arhitekturna prepoznavnost pa ni naključna, ampak v obliki, konstrukciji in funkciji odstira preteklost, ki se nadaljuje v sedanost, v ustvarjanje naravnim danostim in zahtevam sodobnega pastirja in turista prilagojeno bivanje.

Ustvarjanje kakovostne sedanosti v na videz preprosto in okorno izdelanih stavbah iz preteklosti, ki skrivajo v svojem nedrju bogato arhitekturno izročilo, pa ni enostavno. V celotnem procesu prenove, od načrtovanja vizije razvoja planinskega naselja, do izdelave načrta novega pastirskega ali turističnega bivališča v njegovi sestavi, morajo arhitekti in stavbeniki delovati večplastno.

Pri svojem v danes in jutri usmerjenem delu morajo najprej razpoznati in upoštevati strokovna znanja in izkušnje prednikov, ki so v tem zahtevnem planinskem okolju postavili bivališča, ki so preživela. Nadalje morajo razpoznati in kot posebno vrednost varovati v kulturi planinskih naselij razvite likovne elemente, ki sooblikujejo zunanji videz in se kažejo v številnih oblikovnih različicah nosilnih konstrukcij, izpeljavi lesenih zvez in z lesom povezanih stavbnih podrobnosti, tesarskim in rezbarskimi mojstrovini, ki so pogosto dosegla raven umetnostnega izdelka.

Poleg metode arhitektovega dela razprava v nadaljevanju osvetljuje tudi nov

mednarodno priporočeni način celovitega varstva stavbne dediščine pri prenovi planinskega naselja in dokazuje, da je arhitektovo delo v tem procesu navkljub številnim omejitvam inovativno in kreativno.

1. Izhodišča

Pri izdelavi modela razvojne prenove planinskega naselja Krstenica v Bohinjskih planinah so upoštevani vrednostni in normativni dokumenti, s katerimi tako mednarodna kot lokalna skupnost neposredno in posredno usmerja in zavezuje prostorski razvoj kulturne krajine, ki ima v slovenskem prostoru zaradi izjemne naravne in kulturne dediščine še posebno vrednost.

1.1. Vrednostni dokumenti

□ Deklaracija o okolju in razvoju in Agenda 21 - trajnostni razvoj

Leta 1992 so v Riu de Janeiru države članice Združenih narodov na osnovi poročil o poškodbah okolja in pričakovanih posledicah nadaljnjega uničevanja naravnih virov oblikovale nove usmeritve okolje- varčnega (trajnostnega) razvoja in sprejele temeljni deklaraciji imenovani Deklaracija o okolju in razvoju in Agenda 21. V drugem, v primerjavi s prvim bolj usmerjenem in na zaključene enote razdeljenem dokumentu, v Agendi 21, so poleg razlage pojma trajnostni razvoj² podane tudi usmeritve za doseg takšnega razvoja. V sklopu smernic za trajnostni razvoj naselij je izpostavljen pomen:

2 – trajnostni razvoj

Trajnostni razvoj – angl. *sustainable development* lahko prevedemo tudi v sonaraven, trajno uravnotežen, okoljsko odgovoren, obstojen ali okoljsko pravičen razvoj.

»Trajnostni razvoj je takšen razvoj, ki zadošča današnjim potrebam, ne da bi ogrožal možnosti prihodnjih generacij, da zadostijo svojim lastnim potrebam (Agenda 21 za Slovenijo. Umanotera, Slovenska fundacija za trajnostni razvoj. Ljubljana, 1995. Str. 6).

- prenove (ta ima prednost pred gradnjo novega),
- upoštevanja regionalne krajinsko-arhitekturne tradicije pri oblikovanju novega,
- uporabe lokalnih in gradiv ter pomen racionalne, to je energetske varčne in tudi zdrave gradnje.

□ Agenda Habitat in Carigrajska deklaracija – trajnostni razvoj

Podrobno je varstvo okolja (trajnostni razvoj) razčlenjeno v listinah, namenjenih razvoju poselitve, v Agendi Habitat in Carigrajski deklaraciji. Obe listini sta bili v skladu z Agendo 21 in v njej oblikovano novo filozofijo trajnostnega razvoja sprejeti na II. konferenci Združenih narodov o človekovih naseljih, v Carigradu, leta 1996.

S podpisom obeh listin so se države članice, med njimi tudi Slovenija, zavezale, da bodo v soglasju s trajnostnim razvojem poselitve, graditve in upravljanja naselij ohranjale kulturno raznolikost prostora in da bodo v sozvočju z ohranjanjem raznolikosti še posebej varovale zgodovinsko, kulturno in naravno dediščino, vključno s tradicionalnim poselitveni vzorci prvotnih in drugih prebivalcev.

1.2. Normativni dokumenti

- Zakona o urejanju prostora (Uradni list RS, št. 110/02 in popravek 8/03) – trajnostni razvoj in
- Dolgoročni in srednjeročni plan Republike Slovenije Odlok o spremembah in dopolnitvah prostorskih sestavin dolgoročnega in srednjeročnega plana RS (Uradni list RS, št. 11/99) sta v našem okolju izhodiščna zakona, ki mednarodne usmeritve varstva okolja (trajnostni razvoj) vpenjata v naše urejanje prostora.
- Evropska kulturna konvencija (Uradni list RS, št. 14-728/92)

□ Konvencija o varstvu svetovne kulturne in naravne dediščine (Uradni list SFRJ št. 56/74)

□ Konvencija o varstvu evropskega arhitektonskega bogastva (Uradni list RS, št. 14-728/92).

□ Konvencija o varstvu stavbe dediščine (Uradni list SFRJ – Mednarodne pogodbe, št. 4/91)

□ Zakon o varstvu kulturne dediščine (Uradni list RS št. 7-5/99)

□ Pravilnik o registru nepremične kulturne dediščine (Uradni list RS št. 25/02)

□ Mednarodna listina o ljudski stavbni dediščini (Doktrina 1. Mednarodne listine ICOMOS. Združenje za ohranjanje spomenikov in spomeniških območij ICOMIS. Ljubljana, 2003)

□ Mednarodna listina o ohranjanju zgodovinskih mest in urbanih območij (Doktrina 1. Mednarodne listine ICOMOS. Združenje za ohranjanje spomenikov in spomeniških območij ICOMOS. Ljubljana, 2003)

□ Alpska konvencija V Sloveniji (Ministrstvo za okolje in prostor, 1998) in

□ Zakon o triglavskem narodnem parku

Z naštetimi mednarodnimi in državnimi normativnimi dokumenti država varuje in usmerja varstvo nepremične kulturne (stavbne) dediščine v trajnostnem urejanju prostora, v urbanem in arhitekturnem načrtovanju.

1.3. Sklep z izpostavljenimi usmeritvami

V mednarodnem varstvu okolja in mednarodnem pravnem varstvu kulturne dediščine je poznanih še veliko listin, aktov, protokolov, sporazumov, konvencij in deklaracij, ki našete in

po presoji za prenovo pastirskih naselij temeljne dokumente, v podrobnostih nadgrajujejo in dopolnjujejo ali pa se jih dotikajo le neposredno.

Iz njih povzemamo usmeritve, ki so bile upoštewane kot strokovno vodilo izbrani metodi dela in vodilo izdelanemu predlogu arhitekturne prenove pastirskega naselja.

1. V zavarovanih kulturnih krajinah (Zakon o triglavskem narodnem parku) je varstvo, oživljanje in izboljševanje (ljudske) stavbne dediščine³ cilj razvojnega urejanja prostora. Ukrepi, ki so potrebni za varstvo posameznih objektov, skupin objektov in območij dediščine ter njihovo vključevanje v življenje, morajo podpirati:

- uporabo zavarovanih nepremičnin ter
 - prilagoditev starih objektov novim potrebam, če se to izkaže kot primerno.
2. Načrtovanje posegov v območje stavbne dediščine mora temeljiti na:
- analizi naravnih in kulturnih značilnosti prostora (tipologija) ter
 - analizi stanja (ohranjenost, identiteta) in
 - oblikovani viziji razvoja.

3. Vsi posegi v stavbno (ljudsko) dediščino morajo biti izpeljani tako, da se v največji možni meri ohrani razpoznavna topologija naselja in razpoznavna tipologija stavb. Natančneje:

3 – Ljudska stavbna dediščina, ljudsko stavbarstvo

Ljudska stavbarstvo je tradicionalen in z naravo skladen način, na katerega v določeni skupnosti gradijo hiše. To je stalen proces, ki vključuje potrebne spremembe in nenehna prilagajanja družbenim in prostorskim omejitvam (Doktrina 1. Mednarodne listine ICOMOS. Združenje za ohranjanje spomenikov in spomeniških območij ICOMIS. Ljubljana, 2003. Str. 71)

- prenova objektov stavbne (ljudske) dediščine se mora izvesti tako, da se s spremembami, povezanimi z novim načinom življenja in dela ohrani značaj in oblika stavbe ter bistvo njene konstrukcije;
 - vse predelave, ki jih upravičeno narekujejo potrebe sedanjega časa, morajo biti izvršene z materiali, ki dosledno ohranjajo izraz, videz, teksturo in obliko stavbne celote, zato je priporočena uporaba avtohtonih gradiv, pripravljenih in v stavbne konstrukcije sestavljenih na tradicionalen način.
4. Nove dejavnosti in namembnosti morajo dopolnjevati značaj naselbinskega območja, zato morajo biti nove stavbe v okolici posameznih objektov ali skupin objektov zasnovane tako, da so ob upoštevanju današnjih estetskih načel usklajene s starimi objekti. Tudi pri gradnji novega je priporočen tradicionalni način gradnje z vsemi rokodelskimi spretnostmi. »Te spretnosti bi morali ohranjati, zabeležiti in preko formalnega in neformalnega izobraževanja posredovati prihajajočim generacijam rokodelcev in gradbenikom« (Mednarodna listina o ljudski stavbni dediščini, Ljubljana, 2003, str. 73).
5. Kot zadnje izhodišče moramo dodati še v mednarodni skupnosti oblikovano sorazmerno novo usmeritev, povezano z urejanjem prostora in varstvom stavbne (ljudske) dediščine. Nov pristop, poznamo ga pod imenom, celotno (integralno) varstvo stavbne dediščine, je bil v mednarodni skupnosti oblikovan na podlagi ugotovitev, da je mogoče v zgodovinskem razvoju oblikovane

zelo kakovostne urbane in arhitekturne stvaritve z vpetimi kiparskimi in slikarskimi mojstrvinami varovati le skladno z razvojno prenovo ožjega in širšega okolja.

Povedano drugače, politika individualnega varstva objektov in območij posebno vredne, zavarovane nepremične stavbne dediščine je razširjena in dopolnjena z jasno politiko celostnega varstva stavbnih celot v mestih in naseljih, ki sooblikujejo razpoznavne in identitetno oblikovane kulturne krajine.

2. Prenova⁴ pastirske planine Krstenica

V bohinjskem kotu je plodne zemlje malo, zato je bila dejavnost Bohinjcev od naselitve dalje usmerjena v živinorejo, kmetijsko dejavnost, ki je omogočala izkoriščanje težko dostopnih visokogorskih travnatih ali travnato-

4 - prenova (včasih ang. *rehabilitation, renovation*)

S pojmom prenoviti, obnoviti je v Slovarju slovenskega knjižnega jezika opisana dejavnost, s katero »kaj dotrajanega, poškodovanega postane tako kot novo: prenoviti hišo; precej slik so že prenovili; vse hoče izboljšati in prenoviti« (SSKJ, Ljubljana 1993). Pojem se običajno uporablja v povezavi s prenovo večjih stavbnih kompleksov, vasi, mest in območij.

Prenova je celosten zbir posegov, ukrepov, aktivnosti, dejavnosti, s katerimi izboljšujemo poleg tehničnih in prostorsko-oblikovalskih lastnosti objekta, kompleksa, naselja, območja, tudi bivalne, gospodarske, socialne, kulturne in ekološke razmere. Prenova tako ni niti samo zbir različnih tehničnih posegov s področja konzervatorstva (čemur običajno ustreza termin obnova) niti ni samo zbir projektantskih (umetniških/avtorskih) kreacij oziroma dosežkov, temveč vsebinsko širše zasnovanih prizadevanj. Metode dela pri obnovi izhajajo iz upoštevanja načel varstva (ohranjanja) kulturne dediščine, splošnih načel racionalne rabe materialov, prostora, časa in energije in sodobnih načel pojmovanja trajnostnega razvoja.

Prenova ali obnova je torej dejavnost, ki je tesno povezana z oblikovanjem grajenega okolja in kulturnih krajin, in sicer je to prastara dejavnost, saj človek teži k izboljšanju svojega bivališča že vse od oblikovanja prvih stalnih naselij s trdnimi zgradbami.

zeliščnih površin. V okolju izbranih visokogorskih travnikov, namenjenih poletni paši, so pastirji postavili začasna bivališča, planinska naselja. Večja in manjša, odvisno od prostora in uporabnika so, v danes ohranjeni obliki, nastala v 18. in 19. stoletju in kot taka značilno sooblikujejo kulturno krajino. Med njimi je tudi kot vzor celostne prenove oziroma celostnega varstva stavbne (ljudske) dediščine izbrana planina Krstenica.

2.1. Analize obstoječega stanja

2.1.1. Tipologija naselja in stavb /urbane in arhitekturne vrednote/

Krstenica, srednje veliko planinsko naselje, leži na višini 1655 m. Razpostavljeno naselje, gručaste oblike, sestavljajo leseni pastirski stanovi, leseni hlevi in zidana sirarna (slika 1).

- Slog, oblika in videz grajene strukture

Strme strehe z drobno teksturo, ki jo oblikuje lesena krtina, vodoravna struktura lesenih sten, ki jo določajo v kladne stene vodoravno zložena bruna, drobno členjena struktura brez veziva sestavljenih kamnitih zidov ter siva barva (siva patina lesa, siva barva kamna) so vidne ter izhodiščne likovne značilnosti pastirskih stavb v sestavi naselja (slika 2).

Stavbne podrobnosti so oblikovane funkcionalno, brez posebne likovne nadgradnje. Njihov sestav v kompozicijo stavbe pa temelji na harmoniji, ki izhaja iz preprostih delilnih razmerij, povezanih s človekom in njegovimi razmerji. Zaradi skladnosti, ki je dosežena s harmoničnim sestavom stavbnih elementov v celoto, so bivališča ali zatočišča vidno lepa (slika 3). Pred 2000 leti je starorimski arhitekt Pollio Marcus Vitruvius oblikoval še danes veljavno razlago lepega v arhitekturi. Le-

□ Slika 1. Planinska naselja s pašniki so sestavni del kulturne krajine Julijskih Alp, z lokalno prepoznavnimi značilnostmi pa so del naše kulture in kulture dediščine stavbarstva.

po pri graditvi dosežemo tedaj, ko so vsi členi v ustreznem razmerju med višino in širino, širino in dolžino ter nasploh ustrezajo zahtevam symmetrie (gr.) – pravega (skladnega) razmerja. Lepa so razmerja, ki izhajajo iz narave in človeškega telesa – zlati rez (Tatar-kiewicz, Wladyslaw. Ljubljana, 2000. Str.159).

● Stanovi na »kobilah« – identiteten stavbni tip

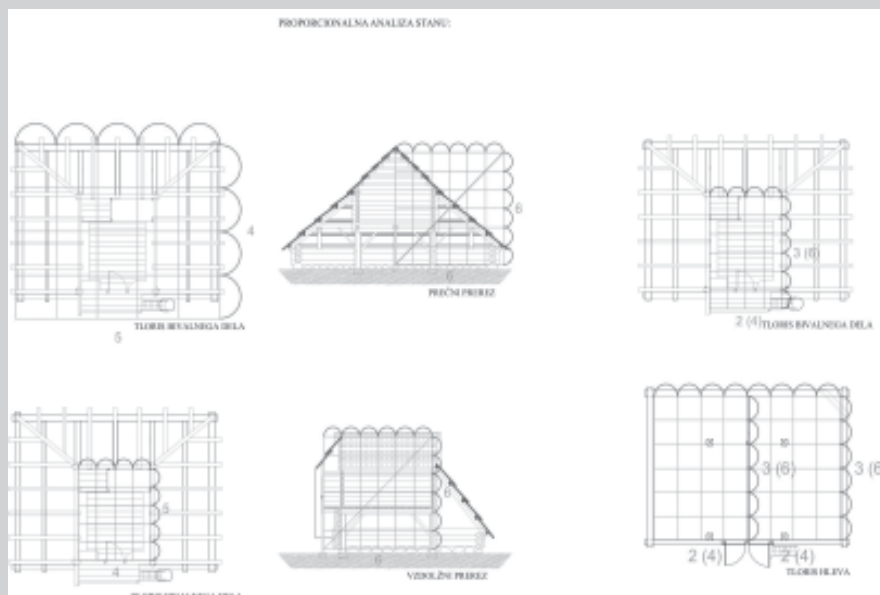
Posebna značilnost naselja so razgibanemu zemljišču prilagojeni pastirski stanovi na »kobilah« (slika 4). Na štiri temeljne kamne (v primeru, da stan stoji na ravnem terenu), velike približno 20 x 20 x 30 cm in razmeščene v pravokotno tlorisno obliko stanu, so pokončno postavljena močnejša bruna – stebri, visoki približno 160 cm, ki jih tesarji v bohinjskem kotu imenujejo »kobila« (slika 5). Stebri – »kobile« so zgoraj povezani s tramovi. Na tramovih ležijo debelejši tesani plohi – podnice. Kobile s tramovi in podnicami sestavljajo terenu prilagojen konstrukcijski okvir (»podsek«), na katerega je postavljen stavbni ovoj, masivne

5 - kobila

Kobila je tesarski izraz za konstrukcijski člen, ki nudi konstrukciji oporo. To nalogo »kobila«, pokončni steber ali soha, ki stoji na kamnitem podstavku, v konstrukciji pastirskega stanu tudi opravlja. »Kobile pri planšarskih kočah so predvsem oporniki; graditelji jih poskušajo skrajšati na kar najmanjše število, včasih celo na enega samega, ker je vse druge nadomestila živa skala na suho zidana stena« (Cevc, Tone. Ljubljana, 1984. Str. 57).

□ Slika 2. V identitetno obliko pastirskega stanu, ki številno prevladuje v bohinjskih planinah, so vpeta tradicionalna strokovna znanja in vedenja, ki so se prenašala iz roda v rod.

□ Slika 3. Tudi grški filozof Platon je zagovarjal stališče, da obstaja objektivno lepo, ki temelji na razmerjih. Zapisal je: »Ohranitev razmerij je zmeraj lepo. Nič ni lepo brez mere« (Tatar-kiewicz, Wladyslaw. Ljubljana, 2000. Str.159).

□ Slika 4. Identiteten stan na kobilah

TERMINOLOGIJA KONSTRUKCIJE STANU NA KOBILAH:

- štrikotna branaica na kobilah, brez strepe s streho na kašto
- lesena konstrukcija postavljena na kamne, da les ne pride v stik s tlenu - vlago

□ Slika 5. Terminologija konstrukcije stanu na kobilah

kladne stene ter ostrešje s streho. Masivne kladne stene so sestavljene iz vodoravno položenih brun, ki so v vogalih zvezane na »brade«. Z imenom zveza »na brade« je označena vogalno križanje brun s prostimi konci. Pogosto so masivne kladne stene stavbnega ovoja pred neugodnimi vremenskimi vplivi še dodatno zaščitene z vertikalno pribitimi skodlami. Oblika tlorisa je kvadratna.

Streha je strma, od 40 do 45°, simetrična dvokapnica, s čopom ali brez in prekrita z lesenimi skodlami ali deskami. Ostrešja so izdelana v značilni vezavi strešnih brun (leg) s trikotno oblikovano čelno kladno steno. »Ostrešja te vrste (ostrešja na »kašto«) so med

najstarejšimi pri nas in tudi nasploh v Evropi. Nanje naletimo na pastirskih kočah in gospodarskih stavbah v bohinjskih visokih planinah in v Kamniških ali Savinjskih Alpah« (Cevc, Tone. Ljubljana, 1984. Str. 91).

Enocelično notranjost je opremljena le z najnujnejšo opremo. Ker so v stanovih kurili na odprtem ognjišču, so nad njim v kritini izdelali strešno lino, ki so jo po potrebi zapirali ali odpirali na principu naoknice. Odprtina, ki so jo v času kuhanja odprli skupaj z vrati (vlek dima), je bila velika kakih 30 x 30 cm. Oken pastirski stanovi nimajo, zato zadimljeni prostor osvetljuje le šibek pramen svetlobe, ki prodira skozi svetlobno lino v strešini. Vhod v stan je vedno na čelni

strani. S terenom je vhod povezan s stopnicami, lesenimi ali kamnitimi.

Za planino značilni stanovi na kobilah so v obravnavani planini izdelani v raznolikih izpeljankah (prilagajanje zemljišču in uporabniku), kar ustvarja privlačno raznolikost v enovitosti arhitekturnega sloga grajene strukture planinskega naselja. Število kobil in njihova višina je namreč povezana z obliko zemljišča.

V kompoziciji pastirskih stanov so razpoznavna preprosta delilna razmerja (širina : dolžini; širina: višini) 1: 2, 2: 3, 4: 5.

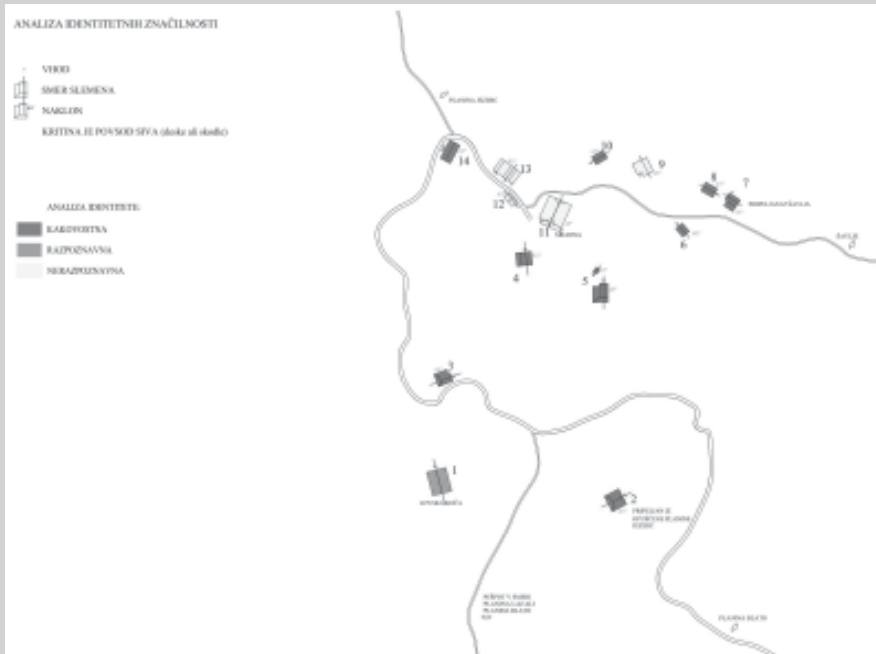
2.1.2 Trajnostne vrednote

Med oblikovanimi vodili za gradnjo trajnostne, okolju prijazne stavbe, sta izpostavljeni: racionalnost gradnje s pasivnim izkoriščanjem naravnih virov za vzpostavitev bivanju primerne klime ter racionalnost v pridobivanju, obdelavi in vgradnji gradiv, vse s čim manjšim uničenjem naravnih virov.

● Avtohtona, naravna gradiva

»Trajnostna, okolju prijazna stavba, je tista, ki jo sestavljajo le naravni materiali iz bližnjih nahajališč, s toplotno izolacijo iz slame ali ovčje volne«, je v sestavku Človeku in okolju prijazna stavba zapisala Marjana Šijanec Zavrl (Ljubljana, 2000. str. 29).

Vsa uporabljena gradiva, vgrajena v pastirske stanove v planini so naravna, avtohtona. Prevladuje les, obnovljiv naravni vir, ki je, če je pravilno izbran, obdelan, pripravljen in vgrajen, dokazano zdrav in ocenjen kot visoko kakovosten tudi z najsodobnejšimi merili gradbeništva. Obdelava tega gradiva je okolju prijazna (ne uničuje naravnih virov), enostavna, gospodarna, enako vzdrževanje. Uporaba lesa je za gradnjo v okolju bogatim z lesom, zaradi kratkih transportnih poti tudi racionalna, varčna. Velika naravovarstvena kakovost stavb,

□ Slika 6. Karta identitete ohranjenosti pastirskega naselja Krstenica

□ Slika 7. Nekakovostno preoblikovan pastirski stan na kobilah. Z okolju tujim oblikovanjem briše arhitekturno izročilo in naselju znižuje vrednost nepremične stavbne (ljudske) dediščine.

oblikovanih iz lesa, je tudi ta, da se te hiše, ki so zrastle iz zemlje, v zemljo tudi vrnejo.

- Pasivna solarna zasnova

Trajnostno oblikovana stavba je zasnovana pasivno solarno takrat, ko izrablja naravno energijo, predvsem vremenske razmere in sončno energijo za notranjo osvetlitev in ustvarjanje človeku prijaznega, kar najbolj ugodnega ozračja.

Pasivna solarna zasnova je značilna tudi za vse pastirske stanove. Dosežena je z lokacijo, to je premišljeno lego objekta v prostoru in premišljeno usmerjenostjo, velikostjo in izvedbo posameznih stavbnih členov. Stanovi so v naselju razpostavljeni tako, da se odpirajo proti jugu (sonce) in so naravno zaščiteni (teren) proti severu (mrzli vetrovi). Potrebi zaklona pred mrzlimi severnimi vetrovi v razgibanem zemljišču so tesarji prilagodili, nosilno konstrukcijo stanu na »kobilah« imenovano »posek«. S številom »kobil« - stebrov, se konstrukcija prilagaja terenu. Stan na ravnem terenu ima štiri »kobile«, stan v brežini pa le dve (zadnja stran stanu je naslonjena na teren). In

ne samo pred mrzlimi in neugodnimi vetrovi, na »kobile« dvignjen prostor za bivanje pastirja je zaščiten tudi pred mrzlim zemeljskim sevanjem (zrak je najboljši toplotni izolator). Tudi fasadne odprtine so izbrane premišljeno. Vse odprtine za osvetlitev in vstop (pogosto samo vrata) so na južni osončeni fasadi, ki so pred preveč sonca zaščitene še z napušči; tako je bilo prostor za bivanje še dodatno varovan pred prevelikim pregrevanjem na južni in hlajenjem na severni strani. Odprtine namreč nudijo vetru in mrazu bistveno manj upora kot polne lesene stene.

2.1.3 Analiza zgodovinskih in starinskih vrednot

Naselje Krstenica s svojo ohranjenostjo izpričuje razvito kulturo bivanja in dela v času njenega nastanka. Z zgodovinskega vidika je to dokument, ki pripoveduje o takrat razvitem graditeljstvu – tesarstvu, o kmečkem življenju, natančneje o življenju pastirjev, ki so, kar kažejo izdelki notranje opreme, razvili posebne ročne spretnosti, povezane z obdelavo lesa, ki so ga pogosto uporabili tudi kot gradivo za izražanje svojih

umetnostnih hotenj. Vse to so zgodovinske vrednote planine.

Poleg zgodovinske dokumentarnosti pa ima planina, posebej povezano z novim turističnim razvojem, tudi starinske vrednote. V patini naselja, v razpokanem, izpranem in osivelem lesu, v razmajanih stopnicah in z mahom prekritih kamnitih podstavkih, vsem posebnim in prav temu prostoru lastnem stavbarstvu, se odstira spomin na preteklo življenje. V vsem tem je skrit poseben čar, čar starine in z njim povezana posebna vrednost čustvenega značaja. Vrednost, ki je vsem drugim vrednotam planine dodana, pa vendar ne nezanemarljiva. Nasprotno, v naših dneh njena vrednost narašča in se vedno bolj visoko ceni.

2.1.4 Analiza identitete / seštevka vseh vrednot in vrednosti/ in ohranjenosti

Analiza urbane in arhitekturne identitete je pokazala, da je identitetna razpoznavnost grajenih struktur na Krstenici še dobro ohranjena (slika 1 in slika 6). Naselje ima gručasto podobo, z vid-

no neurejeno razporeditvijo, ki je odsev prilagajanja stavb razgibanemu zemljišču in vremenskim razmeram. Objekti namreč s svojo postavitvijo v prostor izkoriščajo naravne danosti, izoblikovanost terena in osončenje. Volumni so usklajeni, vključno s precej večjo zidano sirarno, ki je bila zgrajena po letu 1876.

Razpoznavna, identitetna oblika stanov na »kobilah« je večinsko ohranjena. V manjšini so stanovi, ki so preurejeni arhitekturno nekakovostno (slika 7). Njihova preureditev se navzven kaže v okenskih odprtinah, dimniku, novih opažnih stenah in drugih podrobnostih. Preureditev zunanosti je nekakovostna in briše razpoznavne značilnosti. Od skupno štirinajstih stavb so identitetno degradirane le tri stavbe.

Slika ohranjenosti je slabša. Fizično dobro ohranjenih je le sedem stanov (vključno z likovno degradiranimi), drugi so bolj ali manj uničeni od zoba časa in so nenaseljeni. Prometna in komunalna infrastruktura nista razviti. Do planine vodijo le pešpoti in slabša pot za terenska vozila. Elektrike ni, vodo v stavbi pa imata samo lovska kočja in sirarna.

2.1.5. Sklepne ugotovitve

Urbana struktura in arhitektura planinskega naselja Krstenica odseva skozi generacije nabrana zelo natančna vedenja o vsem okrog sebe; podnebjju, letnih časih, sestavi tal, gradivih, njihovi obdelavi. Bivališča pastirjev v planini Krstenica so kakovostne, prepoznavne arhitekture, ki so jih graditelji ustvarili s tradicionalnimi strokovnimi znanji in bogatimi izkušnjami, ki so se prenašale in dopolnjevale iz roda v rod, povezanimi z izvornim, lesenim gradivom. Lesene stave so oblikovane funkcionalno, njihova jasna in čista zunanja podoba pa je dosežena z enostavnimi pravimi razmerji, s katerimi so stavbni

deli uglaseni v harmonično celoto. Stavbna celota, kot tudi vse oblikovne različice stavbnih podrobnosti, kažejo na prizadevanja takratnih graditeljev, predvsem tesarjev, da bi kolikor je mogoče s človeškimi veščinami, odkrili zakone, po katerih se je ravnala narava, ko je ustvarila svoja dela. Harmonija ni človekovo delo, ampak najvišji zakon narave, je znana misel vodilnega renesančnega teoretika umetnosti Leonona Baptista Albertija. In če k arhitekturni oceni dodamo še trajnostni vidik, lahko sklenemo, da stanovi s svojo vključenostjo v naravni prostor kažejo na izpolnjen in spoštljiv odnos med naravo in človekom, na odnos narava – arhitektura – človek. Še posebej inovativni in okolju prilagojeni stanovi na kobilah so arhitekturni odsev visoko kulturnega človekovega izkoriščanja narave in doživljanje tega odnosa kot načina življenja. To pa je natančno to, kar od nas danes zahtevajo usmeritve trajnostnega razvoja z vpetim varstvom stavbne (ljudske) dediščine.

2.2. Predlog prenove

2.2.1. Nova vsebina pastirskega naselja

Naš alpski prostor, posebej še širše okolje Bohinjskega jezera, bo s svojim bogastvom naravnih virov in voda, s svojimi možnostmi za kmetovanje, z zgodovinskim in kulturnim pomenom, z vrednoto, ki jo predstavlja tudi kot evropski življenjski, gospodarski in rekreacijski prostor, ter potmi, ki vodi jo čez ta prostor tudi v prihodnosti življenjskega pomena ne samo za tamkajšnje prebivalstvo, temveč tudi za prebivalstvo naše in drugih evropskih dežel. Ohranitve tega prostora pa bo mogoča le z razvojnim varovanjem, to je prenovo, ki dopušča kakovostne spremembe v uporabi in njej prilagojenemu stavbarstvu (celovito varstvo stavbne dediščine).

Na osnovi vzorov iz tujine, analize stanja in vizije razvoja širšega območja, je predlog urbane in arhitekturne prenove pastirskega naselja Krstenica zasnovan na z ekološkim kmetijstvom povezani turistični dopolnili dejavnosti. »Danes izkoriščajo nekatere kočje v turistične namene. V njih se naselijo turisti zlasti pozimi, ker stoje pastirska selišča ponavadi v bližini odličnih smučišč (npr. po bohinjskih planinah, na Veliki planini). Sožitje se je pokazalo za koristno, saj najemniki koč za zanje skrbijo, jih obnavljajo in tudi opremljajo. Neredko so propadajoče kočje popolnoma obnovili in tako ohranili del našega ljudskega stavbnega izročila« (Cevc, T. Ljubljana, 1984, str. 159).

Predvideno urbano in arhitekturno preoblikovanje naselja tako temelji na ohranitvi izvorne kmetijske dejavnosti z dodano posebno, visokokakovostno in zahtevnim gostom prilagojeno turistično ponudbo. Dominantna točka naselja ostane sirarna z dodano oskrbno dejavnostjo. V sestavi stavb, namenjenih izvorni in novi turistični dejavnosti (sekundarna turistična bivališča), je izbran stan, ki s posegi restavracije ohrani svojo podobo v izvorni obliki (pomnik razvoja sedanjim in bodočim generacijam; muzej in informacijska točka). Na izbranih mestih so predvideni (možnost razvoja) novi stanovi, ki se postavijo šele, ko bodo izkoriščeni in prenovljeni vsi obstoječi (slika 8).

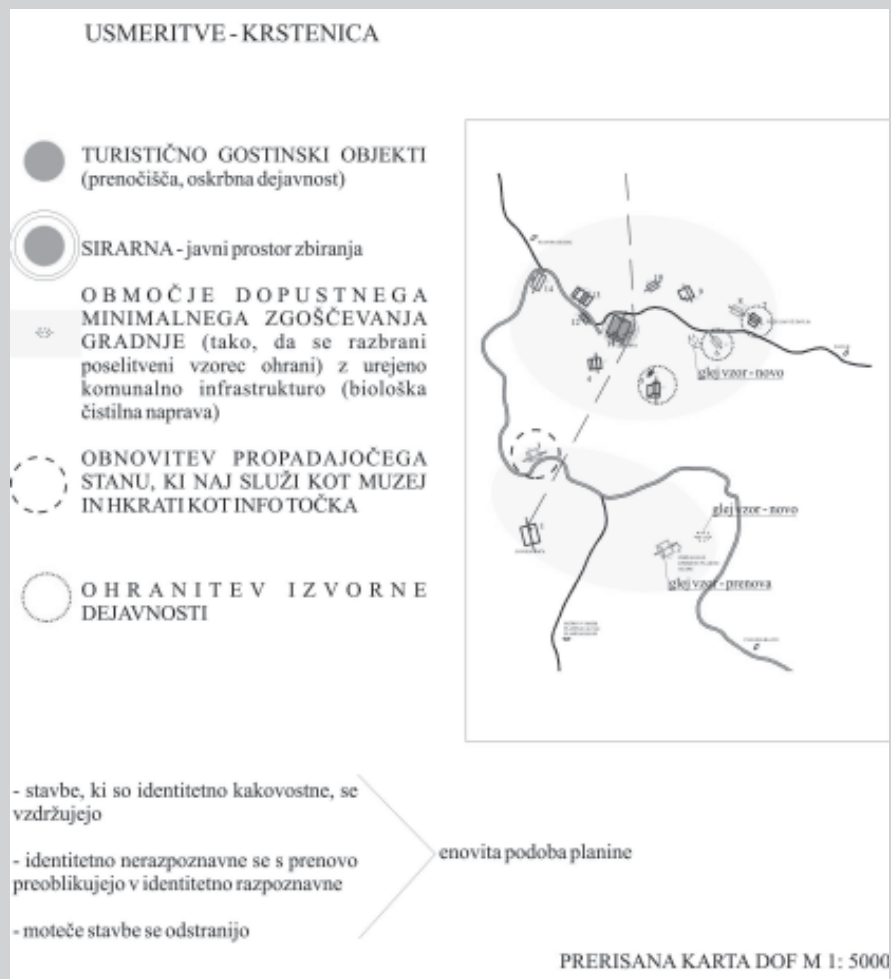
2.2.2. Arhitekturno oblikovanje

- Vzor prenove obstoječega pastirskega stanu v turistično sekundarno bivališče

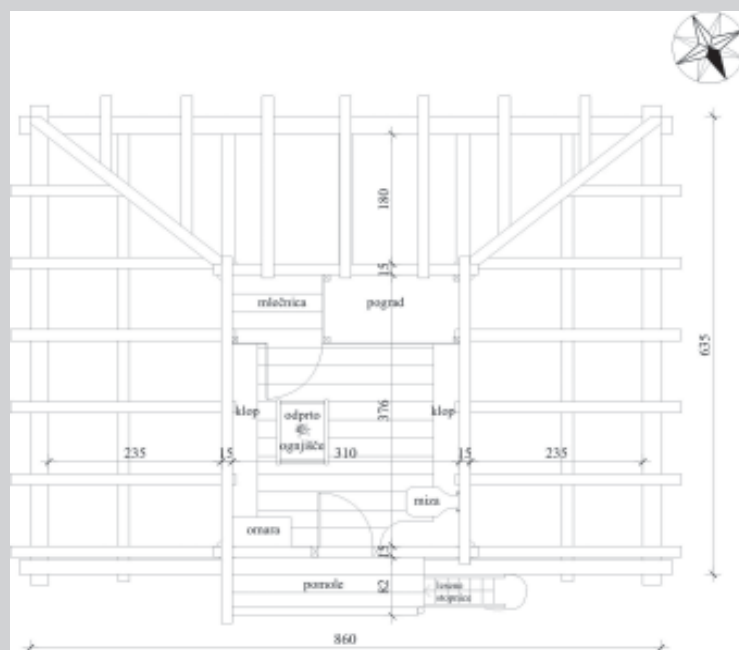
Izhodiščna usmeritev potrebnih posegov, povezanih s spremembo namembnosti, je bila oblikovana in izpeljana na osnovi analiz oblikovanih ugotovitev, da so podedovani in identitetni stanovi, kakovostne arhitekture - stavbna (ljudska) dediščina, in so kot taki

vredni ne samo kot izkaz našega znanja in z njim povezano razvite kulture stavbarstva, ampak so visoko ocenjeni tudi z merili trajnostnega, okolje- varčnega razvoja (slika 9).

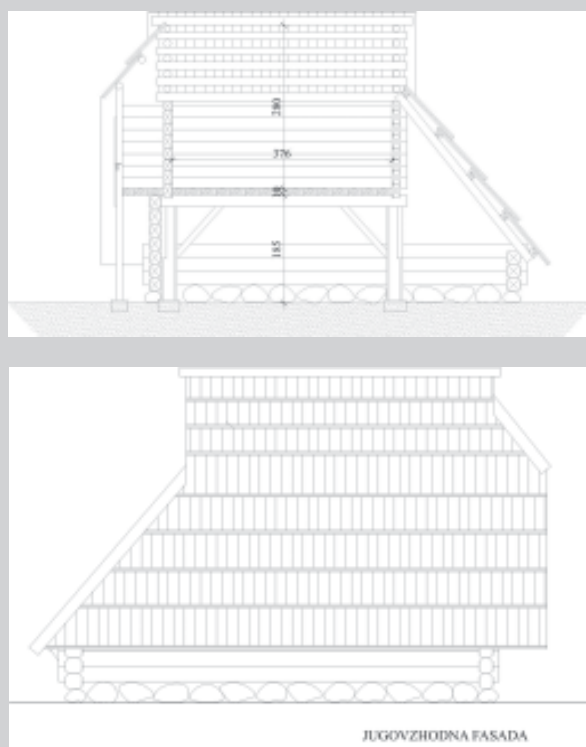
S prenovo vzorčno izbranega stanu so ohranjene vse spoznane okoljske kakovosti in kar največ konstrukcijskih in likovnih izvirnosti. Kar pomeni, da je les ostal izvorno gradivo, dosledno se je spoštovalo bistvo konstrukcije (»podsek«), njen značaj in oblika. Del stanu je ohranjen v arhaični obliki (prostor pastirja), potrebni novi prostori (sanitarije in kuhinja) pa so urejeni v hlevu, ki ne rabi več svojemu namenu. Leseno ostenje je restavrirano, mestoma toplotno izolirano in dodatno zaščiteno pred vlago. Potresna ojačitev ni potrebna. Strokovnjaki, ki se ukvarjajo s protipotresno gradnjo, so namreč ugotovili, da je idealna protipotresna stavba preprosta lesena brunarica, zgrajena tako kot stanovi in staje na hribovskih pašnikih. Takšne zgradbe so namreč ostale nepoškodovane tudi v sicer rušilnih potresih.

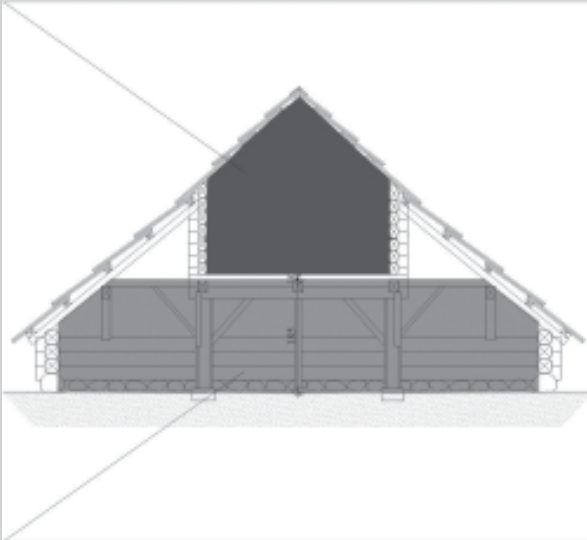
□ Slika 8. Usmeritve prostorskega razvoja planinskega naselja Krstenica

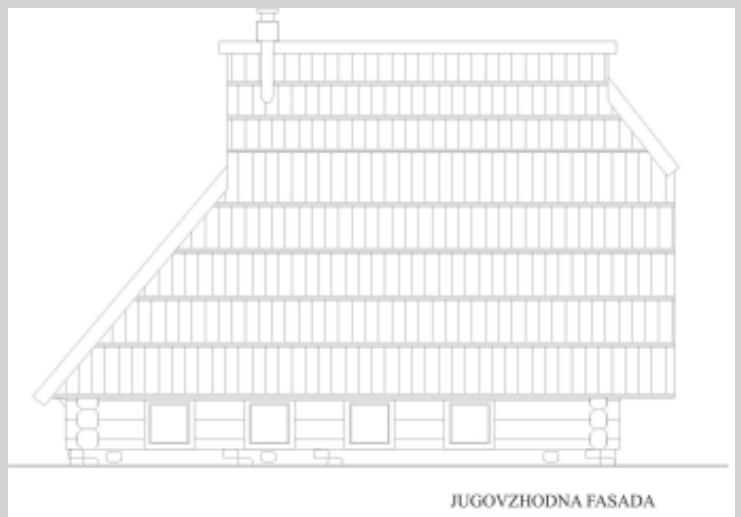
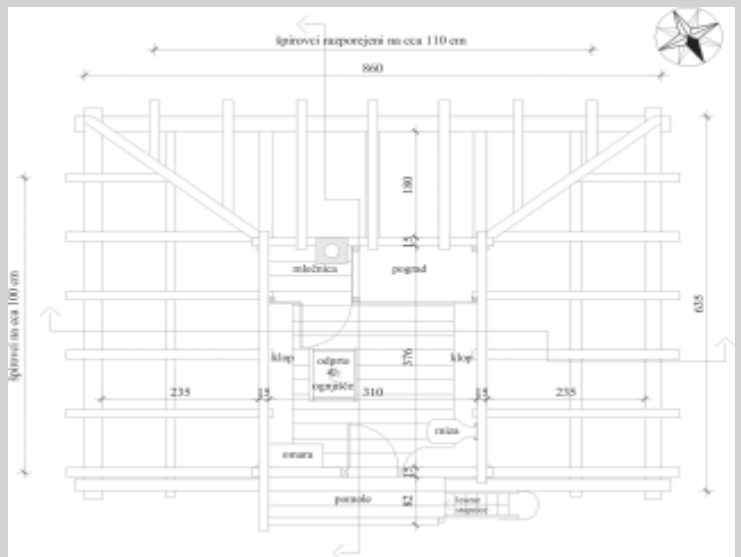
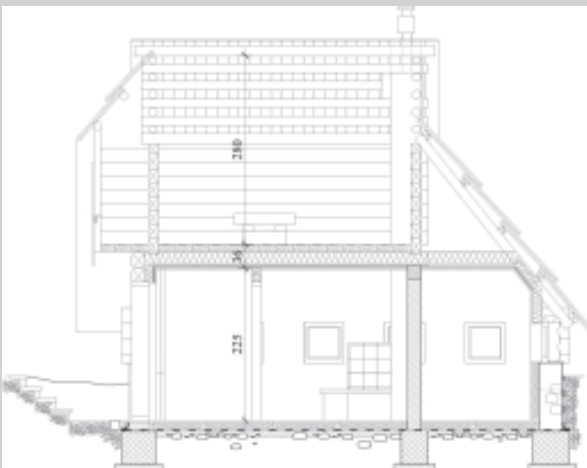
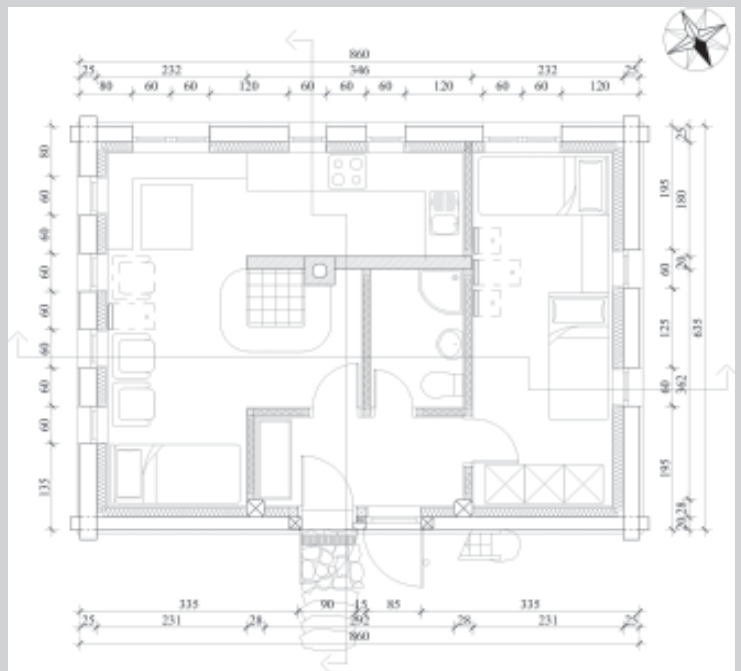
□ Slika 9. Tloris, prerez in fasadi obstoječega stanu

KVALITETEN PROSTOR Z ODPRTIM OGNJIŠČEM
- SE OHRANI TAK KOT JE

HLEV, KI NE SLUŽI VEČ SVOJEMU NAMENU
- SE MU SPREMEMI NAMEMBNOST

□ Slika 10. Tloris, prerez in fasadi prenovljenega stanu

Skrivnost potresne varnosti je v njeni majhni masi (lesene hiše imajo 4 - krat manjše mase od podobnih zidanih) ter v elastičnih in gibljivih tesarskih spojih. Spremembe v notranjosti so povezane z likovnimi spremembami zunanjosti. Dodan je dimnik in nove fasadne odprtine, vse v odčitanih kompozicijskih razmerjih (slika 10).

Opisani vzorčni model prenove je v sozvočju z veljavnimi in predstavljenimi normativnimi in vrednostmi dokumenti (Agenda 21, Agenda Habitat, Zakon o varstvu kulturne dediščine, Mednarodna listina o ljudski stavbni dediščini, Alpska konvencija v Sloveniji, Zakon o Triglavskem narodnem parku) in v svetu razvito arhitekturno etiko. V letu 1913 oblikovanih navodilih za arhitekturne posege v Alpah je arhitekt Adolf Loss zapisal: »*Modifikacija tradicionalne tehnologije je bila dovoljena le, če je doseženo njeno izboljšanje. V nasprotnem primeru je bolj ohraniti tradicionalno izvedbo*« (Crepaz, Claudia. Boscoli Sergio. Bolzano, 1999, str. 59).

- Vzor novega sekundarnega bivališča, namenjenega turistični dejavnosti

Nov stan – zatočišče planinca in popotnika, je oblikovan po vzoru obstoječega. Njena podoba je zato arhaična. Arhitektovo ustvarjanje je v danem primeru obrnjeno navznoter, v izboljšanje udobnosti in racionalnosti (dodatna toplotna zaščita) ter v izboljšanje konstrukcijskih podrobnosti.

Odločitev za novo arhitekturo, ki v oblikovanju stavbnega ovoja sledi in komaj opazno spreminja vidno podobo v planini obstoječih, identitetnih stavb, je bila oblikovana povezano z analizami, odkrito široko paleto kakovosti, ki jih z novim, pogosto tudi globalnim, arhitekturnim izrazom, preprosto ni mogoče nadomestiti. Omenimo le izjemnost lesenega gradiva, ki ga v tem okolju, na osnovi primerjav lastnosti, ni primerno

zamenjati s sodobnim (beton, jeklo, steklo) in dognanost prilagajanja konstrukcije razgibanemu terenu.

Poleg večplastnih kakovosti tradicionalnega pastirskega stanu, so na privzeto obliko in konstrukcijo vplivali tudi normativni dokumenti s svojimi določili. V Mednarodni listini o ljudski stavbni dediščini je v sklopu navodil za prakso pod točko 2 zapisano: »*Posegi v zgradbe ljudske dediščine* (kar planina Krstenica je) se morajo izvajati na način, ki spoštuje in ohranja celovitost območja, odnos do fizične in kulturne krajine in odnos med posameznimi stavbnimi sklopi« (Doktrina 1. Mednarodne listine ICOMOS. Ljubljana, 2003. Str. 73). S postavljenimi novimi objekti, ki konstrukcijsko in likovno izhajajo iz ohranjenih, Krstenica ne bo izgubila svoje enovite podobe. Razvijanje novih objektov je sicer v nasprotju z Zakonom o Triglavskem narodnem parku, ki dodajanje novega v planinskih naseljih prepoveduje. Razložiti moramo, da je oblikovana nova stavba vzorčni primer, razvita metoda, ki dediščino ohranja razvojno – celovito (slika 11 in slika 12).

In ne nazadnje je oblikovanje novega, strokovna spodbuda, kajti ugotovitev etnologa Toneta Cevca v strokovnem delu Arhitekturno izročilo pastirjev, drvarjev in orglarjev na Slovenskem, je upravičena: »*Le redko so spodbudile pastirske stavbe načrtovalce naših turističnih počitniških naselij k ustvarjanju. Eno izjemo poznam, turistično počitniško naselje na Veliki planini*« (Cevc, T., Ljubljana, 1984, str: 159).

Izjema, ki jo tu na tem mestu navajamo kot potrditev izbrani metodi dela in kot potrditev predlaganega preoblikovanja planinskega naselja v Bohinjskih planinah. Prenovo planinskega naselja na Veliki planini je skoraj pred pol stoletja zasnoval arhitekt Vlasto Kopač. Stavbe, ki so na zunaj podobne v planini

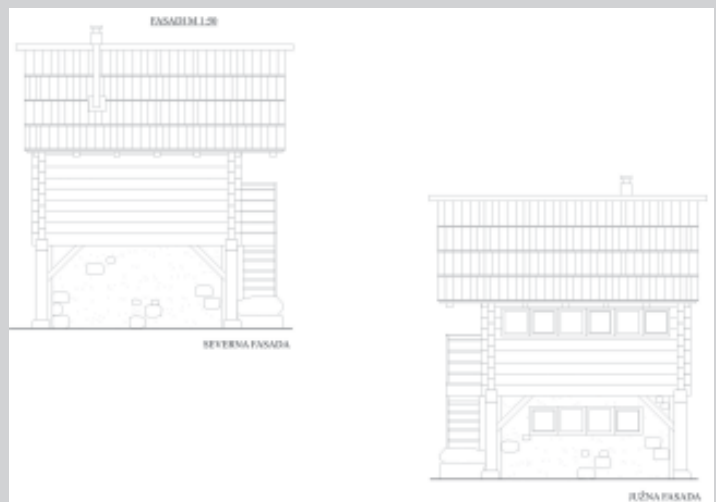
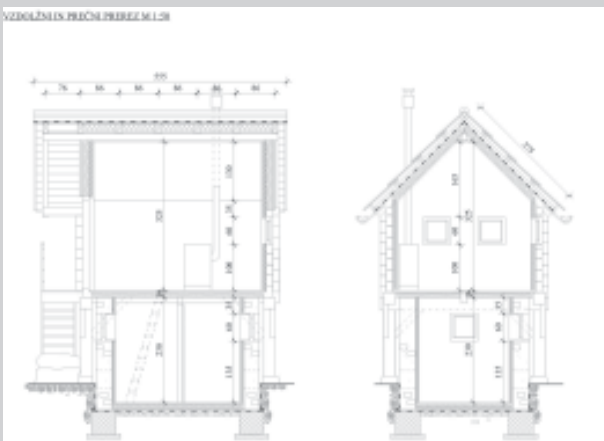
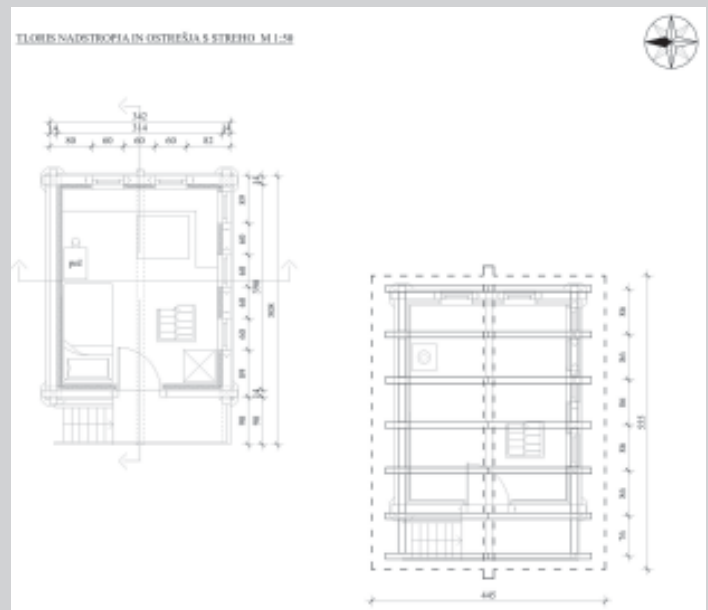
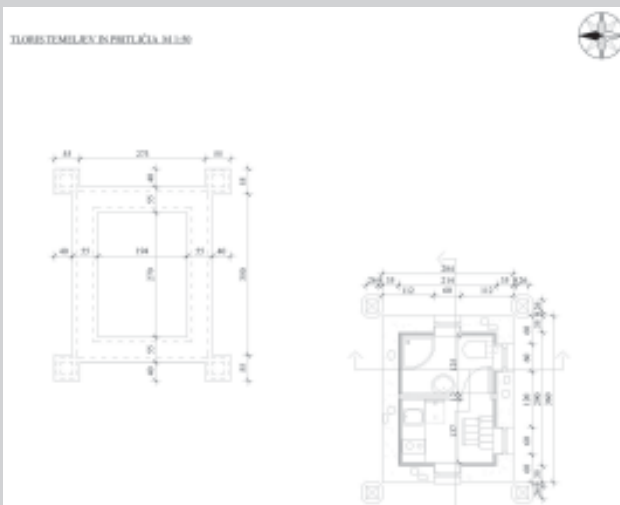
razvitim pastirskim stanovom so danes izjemno vraščene v pokrajino in stopajo v korak s sodobno turistično ponudbo za zahtevne goste, ki se izogibajo hotelom in v okolju, kamor prihajajo, iščejo poleg naravnih privlačnosti tudi stavbne posebnosti in z njimi povezane drugačne načine bivanja. Izoblikovanost zemljišča z vrtačami, pečevjem, ruševjem in drevjem in premišljena postavitve stavb v prostor pa omogoča naravno ločevanje in pomemben zasebni prostor vsaki stavbi.

Počitniške koče različnih velikosti in razdeljene v šest tipov se oblikovno naslantajo na vidno podobo pastirskega selišča s šotorastimi strehami, z delno odstranjenimi deli lope, je arhitekt razvrstil v pet počitniških zaselkov. Zaselki so s terenskimi vzpetinami vidno ločeni od južnega pastirskega dela planine.

Ker je arhitekt gradnjo počitniškega naselja tudi vodil, je obliki zemljišča prilagodil vse podrobnosti, povezane z lokacijo, izvedbo in usmeritvijo koč.

V lesenih počitniških stavbah, izdelali so jih domači tesarji, v tistem času čez 140, najdemo vse, kar turist v planinah potrebuje: kuhinjo z dnevnim prostorom, enega ali več spalnih prostorov (odvisno od velikosti), sanitarije, drvarnico in lopo. Pod vsako kočo je tudi velik zbiralnik, kamor deževnica priteka s skodlaste strehe.

Arhitekturo stavb, ki utopljene v okolje, kažejo, da je mogoče preteklost povezati s sedanostjo in ustvariti novo kakovost bivanja, pa dopolnjujejo številni premišljeni in likovno dorečeni detajli stavbne konstrukcije in notranje opreme. Oko pritegne kljuka, ki v svoji lepoti izpeljanih podrobnosti spominja na še eno posebnost planine, na s pisavami okrašene sirčke – trniče, pa premišljeno oblikovan dimnik, lončena peč, vsa notranja oprema, enako stavbno pohištvo in še bi lahko naštevati.

□ Slika 11. Tloris, prevez in fasadi novega stanu

□ Slika 12. Postavitev novega »turističnega zatočišča« v prostor planinskega naselja Krstenica

Urbanizem naselja in arhitekturno oblikovanje stavb je kakovosten zgled, ki riše arhitekta s posebnim čutom za zaznavo prostora in njegovih vrednosti, za arhitekturno kompozicijo, za harmonijo oblik in lepoto detajlov ter na popolno obvladovanje obrtniškega dela in uporabo materialov v arhitekturi.

3. Sklepna misel

Res je, da se mora celotna skupnost zavedati skupne odgovornosti do posameznih objektov in območij kulturne dediščine in mora biti odločena, da bo skrbela za ravnovesje med človekom in njegovim tradicionalnim okoljem ter preprečila zmanjševanje vrednosti tistih dobrin, ki jih je podedovala in od katerih je v veliki meri odvisna kakovost okolja. Strokovnjaki, arhitekti in vsi, ki tako ali drugače posegamo v prostor, pa smo v tej skupnosti še posebej odgovorni.

O Logu pod Mangartom poje angleška pevka kot o najlepši slovenski vasi (op.

Deu), v kulturno zavest slovenskih otrok pa to ne seže, ker se osrednji izobraževalni sistem ne briga za lokalno, podeželsko izročilo, o lokalnih oblasteh pa se sploh ne spleča izgubljeni besed.

Kako je vse to drugače kot na primer na Norveškem, kjer bodo žrtvovali pol državnega proračuna samo, da bi ohranili kako vas in kulturo. Ali pa Švica

...

Vas in kulturno krajino je treba na slovenskem rehabilitirati in vrniti v zavest ljudi kot podstat kulture. Če se to ne bo tako ali drugače zgodilo, bomo morda res ena najrazvitejših evropskih držav, kot nam napovedujejo, vendar z urbano subkulturo grafitov in pivskih pločevink. Ircem in Fincem se to ni "pripetilo" (Boris, Jež: Lepe vasi lepo propadajo. Časnik Delo, sobotna priloga, 28. junij 2003: 7). □

literatura

1. **Arthus - Bertrand, Y.** *Zemlja. Pogled z neba*. Ljubljana, 2002.
2. **Boucher, M., Furic, J.** *La maison rurale en Haute-marche*. Paris, 1984.
3. **Cevc, T.** *Arhitekturno izročilo pastirjev, dvarjev in oglarjev na Slovenskem; kulturno-zgodovinski oris*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1984.
4. **Crepez, C., Boscoli, S.** *Forme e colori del costruire in Val Badia*. Bolzano, 1999.
5. **Kirchners, E., L.** *Die Architektur der Davoser Alphütten*. Zurich, 2003.
6. **Marušič, I.** *Regionalna razdelitev krajskih tipov*. Ljubljana, 1998.
7. **Nikula, R.** *Architecture and landscape*. Helsinki, 1993.
8. **Osredkar, R.** *Potresi in lesene hiše*. Revija življenje in tehnika, številka 10, letnik LV, oktober 2004.
9. **Petrič, M.** *Mednarodno pravno varstvo kulturne dediščine*. Vestnik, številka XVII, Ljubljana, 2000.
10. **Tatarkiewicz, W.** *Zgodovina šestih pojmov*. Ljubljana: Labirinti, 2000.
11. **Šijanec Zavrl, M.** *Človeku in okolju prijazna stavba*. Revija Hiše, številka 4, letnik 1, junij 2000.
12. **Urh, M.** *Sekundarna bivallsča v Bohinjskih planinah*. Diplomski naloga. Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana, 2005.
13. **Več avtorjev.** *Doktrina 1. Mednarodne listine ICOMOS*. Ur. Grobovšek, Jovo. Ljubljana, 2003.
14. **Več avtorjev.** *Principes d'analyse scientifique*. Architecture. Paris: Ministère des affaires culturelles, 1972.
15. **Več avtorjev.** *L'habitat rural des Hautes-Combes*. Parc naturel régional de Haut-Jura, 1996.
16. **Wieland, D.** *Bauen und Bewahren auf dem Lande*. Deutsches Nationalkomitee für Denkmalschutz. Bonn, 1985.

